

Олена Дуць-Файфер
Ягайлоньскій Університет/Jagiellonian University

Што то єст лемківска література і ци тото звіданя ма буд-яке значыня?

Abstrakt

Co to jest literatura łemkowska/rusińska i czy pytanie to ma jakiegokolwiek znaczenie?

W artykule prowadzone jest intertekstualne sondowanie różnych wyobrażeń o literaturze łemkowskiej/rusińskiej, zaprezentowano także propozycje jej badania i włączania w ogólny dyskurs literaturoznawczy. Obok dekonstruująco-nicujących uwag skierowanych przeciw literaturoznawczemu esencjalizmowi na bazie sparafrazowanego w tytule Cullerowskiego pytania, w tekście zawarte są oceny stanu rozwoju rusińskiego literaturoznawstwa jako domeny badań wewnętrznych oraz propozycje takich metod badawczych, które uwzględniłyby transformalność i tożsamość literatury łemkowskiej/rusińskiej. Za probierz żywotności oraz sprawczości rewitalizacyjnej tej literatury uznano dawanie przez nią właściwych odpowiedzi na wyzwania polityczno-społeczno-kulturowe, przed jakimi stawiana jest wspólnota przez nią wyrażana. W odniesieniu do postulatów badań komparatystycznych wpisujących literaturę łemkowską/rusińską w europejskie tradycje literaturoznawcze, zaproponowana została komparatystyka wertykalna – poszukiwanie figur i wyobrażeń literackich paralelnych do tych, które wyabstrahowane zostały w obrębie akademickich teorii, ale nie adaptowanych stamtąd, tylko wywodzących się z wrażliwości, estetyki i etyki rdzennej skontaminowanej z lokalnie oswojonym chrześcijaństwem wschodnim. Przykłady takiego przenikania się myśli teoretycznej z intuicyjną są fascynującą ilustracją koncepcji „myśli nieoswojonej” Lévi-Straussa. Konstatacja o ważnych wyzwaniach badawczych stojących przed literaturoznawcami zajmującymi się literaturą łemkowską/rusińską

a jednocześnie podkreślenie dynamicznego rozwoju rusińskiego wewnętrznego literaturoznawstwa jest zarówno dosyć optymistyczną prognozą, jak i pewną sugestią możliwości wykorzystania najnowszych tendencji w badaniach humanistycznych do wypracowania adekwatnych kulturowo sposobów badania i społecznego aktywowania tej literatury.

Słowa kluczowe: literatura łemkowska/rusińska, literaturoznawstwo, humanistyka zaangażowana, kultury rdzenne, rewitalizacja

Abstract

What Is Lemko/Rusyn Literature and Does It Matter?

The article undertakes an intertextual exploration of diverse conceptualizations of Lemko/Rusyn literature, as well as proposals for its study and inclusion within the broader discourse of literary studies. Alongside deconstructive and critical remarks directed against essentialism in literary studies—drawing on Culler’s question, paraphrased in the title—the article assesses the current state of Rusyn literary studies as a domain of internal research and advances methodological approaches capable of accounting for the transformative character and identity of Lemko/Rusyn literature. The vitality and revitalizing agency of this literature are measured by its capacity to respond meaningfully to the political, social, and cultural challenges confronting the community it represents. In relation to the postulates of comparative studies that seek to situate Lemko/Rusyn literature within European literary traditions, the article proposes a model of vertical comparatism: a search for literary figures and imaginaries that are parallel to those abstracted within academic theories, yet are not derived from them. Instead, these figures emerge from an indigenous sensibility, aesthetics, and ethics, shaped by indigenous knowledge and informed by a locally appropriated Eastern Christianity. Instances of such interplay between theoretical reflection and intuitive modes of thought provide a compelling illustration of Lévi-Strauss’s concept of “wild thought.” By identifying the major research challenges facing scholars of Lemko/Rusyn literature while simultaneously emphasizing the dynamic development of internal Rusyn literary studies, the article offers a cautiously optimistic prognosis and suggests drawing on recent trends in the humanities to develop culturally responsive methods for studying—and socially activating—this literature.

Keywords: Lemko/Rusyn literature, literary studies, engaged humanities, indigenous cultures, revitalization

Ключовы слова: лемківська/русинська література, літературознавство, заангажувана гуманістика, корінні культури, ревіталізація

Не першыраз чынена през мене парафраза Каллероваго звіданя (Culler 2011a) ма, як і скорше, отверати такы інтэртекстуальны просторы, што вказуют як перекрачати границі обовязуючых в академіцкым світі схем і порядків, як однести ся неканонічні до культуры, як взяти до увагы не мнимый «обектывізм», лем контекстове упозиціонуваня. Важна для мя в Каллеровым думаню о літературі ест вказувана през него умовніст деяких понять і того, які дискурсивны «арміі» за нима стоят. Каллер, підважат універсалізм і обектывніст таких понять, што сут през більшіст центровых літературознавців узнаваны за головны вызначнікы літературы. Односит ся того тіж до загальні прынятых кодів літературной традиції і інтэрпретації як напрымір філософско-эстетычна формація, окрислена теоретычна школа ци повязана з нима понятвова інструментарія. Тым самым Каллер отверат літературознавство на тексты, што остали през тоты коды выключены з обшыри узнаваной літературы.

Провокатывне звіданя Каллера ма тіж свої інтэртексты в лемкознавчым дискурсі. Перед двома роками, хотячы отворити дискусію над лемківском/русынськом штуком, тіж ем спарафразувала в наголовку свойого тексту Каллера, узнаючы го за провокатора важных дилем, што односят ся до устанавляючого каждую *ars* підмету і його соспільной суті, тзн. надаваного му значыня (Дуць-Файфер 2023). Сондувала ем товды границі лемківской/русынськой штуку, ей зміст і суть, выходячы при тым з літературознавчого досвідчыня.

Звіданя о суть і границі лемківской літературы поставила ем на початку 90. років ХХ ст. Што правда, о повыселенчій лемківській літературі писала ем уж скорше, в магістерській праці і в поедных статях, але не вымагало то од мене того тыпу методологічной рефлексіі. Коли єднак рішыла ем однести ся в досліджынях до цілой лемківской літературы, одповід што до підмету тых досліджынь стала ся необхідна. Вызначена на трьох основных для загальні понятой штуку філіярах: творця – твір – тот, хто чытат (обзерат, слухат), вымагат уважності на лемківській аспект вшытких тых вызначніків. Прыняла ем, што «понятя „лемківска література” односит ся головні до лемківскоязычных літературных творів, але тіж до літературы напісаной в інчых языках през лемківских творців» (Duć-Fajfer 2001, 70). Устислила ем іщы тоты критеріі звертаючы увагу на чынник свідомости автора і чытателів. Адже за лемківских творців мам тых, што на рїжных рівнях вказуют, же прыналежат до лемківской спільноты а сеса спільнота узнае іх творчіст за свою.

Што з такой дефініції выникат і яке то ма значыня?

Значыня

По тридцетьох такой роках тота дефініція не стратила важности, але по так долгим часі интенсивного розвиваня ся лемківського/русиньського літературознавства, вартат выполнити створены ньом рамы сутьовыма сенсами. Выведу іх предовшыткым з загального напряду змін, які докконуют ся в сучасній гуманістыці і які окрислят ся найчастійше як антропологізацію ріжных ей ділин, в тым літературознавства (Bachmann-Medick 1996). Звіданя што/чым ест лемківска/русиньска література, в тым контексті стає ся значуче, кед розсмотрим сесу фразу як стисло злучену культурову категорію, в усвідомляня сути якої будут нас керувати свого рода аксіомы. Они дозволяют пояснити глубоки культуровы механізмы, што рішают о лемківскым/русиньскым універсум, його саомобытнсти і тырвалости.

- Перша з них окрислят повязаня літературы зо спільнотовом достоменністю. Є оно вельоаспектове і розважане в ріжных працах так літературозавчых, як соціологічных, антропологічных, психологічных і культурзнавчых. Єдным з найбарже знаных представлїнь тых релаций є концепция «уявных спільнот» Бенедікта Андерсона (Anderson 1983). Для мя найбарже сутьово выразила тото повязаня польска соціоложка культуры Антонїна Клоковска, кед звідуячы о збірну достоменніст, узнала ей за гіпостазу, в якій самосвідомым підметом, творячым концепцію себе, сут тексты культуры (Kłoskowska 1996, 100).
- Друга аксіома выникат з культуровой теорії літературы і є узнаньом літературы за еден з культуровых дискурсів (Nycz 1996; Culler 20116).
- Третья выжат мою концепцію літературы як одповіді спільноты на тото, з чым в культуровым, історичным, політычным аспекті в даным часі ся она змагат і з чым мусит собі поради, на што мусит властиві одповісти, жебы дале ся розвивати. В тій думці інспірую ся основном історіософічном концепціом Арнольда Тойнбі (Toynbee 1934–1961), а літературу (творців) виджу як «творчы меншыны», што подля Тойнбіого сут найбарже креатывны в творіню таких одповіді.
- Четверта аксіома выжат безпосередній ци посередній звязок лемківской/русиньской літературы з рідным культуровым ґрунтом –

фольклором в його основным, наданым през Вілліама Томса¹, значынню – знаня, што ма го нарід, яке мож тіж окрислити як корінне знаня.

Тоты штырі базовы тезы, поставлены гев як свого рода аксіомы, дозволяють розуміти характер, якіст, силу, форму і естетыку лемківской/русиньской літературы през ей внутрішні механізмы. Они запевняють, што доступне нарядя – літературны середкы выразу – хоснуване є подля своїх правил і потреб. Кед посмотриме хоц бы на одповід літературы на тото, з чым спільнота мусит собі порадыти, жебы тырвати і дале ся розвивати, то вартат вказати примірні два такы крытычны моменты.

Першы виджу при початку конститууваня ся этносу, кед мусит він найти своє місце серед інчых, сильнійшых, які з принципу негуют тото, што здає ся ім конкуренційом ци невластивом формом. Надзвычай інтэресуючо і мудро выполняют тоту задачу Владимир Хыляк. Зна так схоснувати іронію, пародію, так обернути значыня нарубы, жебы мнимо поменшыти себе/свій этнос, представити ся погордливима очами тых сильнійшых, пышнійшых, схоснувати іх наррацію для своей деградаціі. Але чытатель явні видит ведену автором гру, чує іронію, кепкуваня з тых, што уставляють ся горі ерархіі, яка тым способом остає фактычні уневажнена. Таку стратэгію стрічае такой во вшыткых творах Хыляка, што іх акція прохадит на Лемковині або адносит ся до Лемків. Для прыміру, в этнографічным ескізі *Свадебныи звычаи у Лемковъ* (Хылякъ 1871) уж во вступі нарратор сам себе винит, што материял, які зобрал і рішат ся напечатати, ест так марной якасти. Публикує го, хоц зна, же в лемківскых весільных звычаях неє тілько інтэресуючого драматызму, што в надбужаньскых весілях, поетыцкога настрою, котрым захоплюют нас дівкы Украіны; же народный ґеній Лемків не лем погорджат правилами поетыкы, але мусит ритм і поедны фразы пожычати од сусідів Словаків; же підбескідска бесіда про свою неправильну ґраматычну будову і наголос звучыт паскудні і неприемні. Знаючы, што з прычыны вказаных недостатків, чытаня ескізу буде немилосердні нудне, «но противъ всѣхъ возможныхъ упрековъ и неудовольствій изъ стороны почтеннѣйшихъ читателей, вооружился а уже напередъ стоичною равнодушностію»

¹ Тоту назву запропонувал Вілліам Томс (William Thomas 1804–1885) в 1846 р. в листі до лондоньского літературного часопису *The Atheneum*, в місце скорше хоснуваных, такых як нп. народны старожытносьи, народна література, народны міфы.

(Хыляк 1871, 5). Лемківській світ з творів Хыляка то світ парадоксу понижня, котре приберат вартіст возвышыня. В тым є його слабiст/мiц. Примiры того, яку одповiд на являючу ся конечнiст ввести лемкiвскiй голос в галицку полiфонiю дают iнчы писателе лемкiвской лiтературы з ХIХ ст., вказую в своїх текстах (Duć-Fajfer 2015; Дуць-Файфер 2016). Iнчом конечнiстю, на яку мусiла правильно одповiсти лемкiвска лiтература в ХIХ ст., было вертикальне, значыт односяче ся до соспiльных верств, споiня етносу (о тым тiж во вказаных горi моiх текстах). Же так ся стало i одповiд была властива, маме явне свiдоцтво уж в 1911 р. (Duć-Fajfer 2011), а пак в еманципацийным народowym процесi межде войнами, в яком ведучу ролю мала тiж безхыбна в своих одповiдях лiтература.

Ближе хочу вказати єднак найтяжшый, екстремальный вымiг властивой одповiди на полiтычну опресию – выгнания з Отчызны, пред яком станула лемкiвска спiльнота по 1947 р. Здає ся, што i тым разом, як то могло лем быти можливе, лiтература дала таку одповiд. На мою думку є ньом реiнвенцийный мiф, якiй подля дослiдникiв примусовых мiграций цiлых соспiльных груп є необходимый, жебы група перетырвала сохраниячы свою достоменнiст. В тым бо мiфi спiльнота мусит оповiсти себе наново, по змiнi, по перемiщiню, зрозумiти себе як тоту саму (не таку саму) в новым мiсци. Повыселенча лемкiвска лiтература выкреувала такiй мiф, одповiдно знакуючы аксиологiчні простiр, напрями перемiщiня, перемiны люди i природу, незмiннiст корiнних вартости. Схоснувала ту такою цiлым знаным собi традицийный засiб реторичных i символiчных середкiв. Ввела тiж новы, скорше незнаны, як ефект змiны. По давному, але тiж по новому получыла текст з рытуалом (Duć-Fajfer 2016a, 2022). Симптоматычне, што в тiй реiнвенцийной одповiди активны сут такы стратегii, якы в ХIХ ст. дозволили влучыти лемкiвскiй голос i простiр в галицку мапу i полiфонiю. Обдареного генiальном культуровом iнтуiцийом Петра Мурынку часто называм мастером перемiняня того, што мале, в велике i того, што велике, в мале. Хоц на iнчий спосiб i iнчыма середками як Хыляк, довершат вiн своим творчiстю того само, што його знаменитый попередник. В ситуациях пробы, высокою конечности введiня ци охоронiня спiльнотовой достоменности серед чужых, влучают ся корiнны механизмы регулюючы властиву одповiд на являючу ся конечнiст².

² Єдным з аргументiв, што подля мене потверджат силу лемкiвской лiтературы в творiню властивой одповiди на ставляны пред спiльнотом загрожыня є порiвнавча аналіза i iнтерпретация в однесiню до культуровых/языкових процесiв в аналогiчных до лемкiвской

Кед бесідую о корінних механізмах, мам на думці ґрунт, на яким выросла і розвинула ся лемківска/русиньска культура, в тым література. Відомо, што сперат ся она на двох філіярах: вченым, писменным, осадженим в церковній, східнохристиянській традиції і спонтанним, природным, фольклоровым, осадженим в гірськым просторі, формах жытя і газдуваня. При початках лемківського писменництва перо было в руках вченой версты народу, головні священників, што диспонували загальні высоком ерудицийом і вивченим реторичным засобом. Походжыня русиньського священства (часто непосредньо з народу), відповідальніст Церкви за освіту, романтичны а пак позитывістычны народотворчы концепції будуваны на народній базі, рішали о присутности корінной культуры в інтелігентських писменничых проектах своей спільноты (Duc-Fajfer 2001). Поступенні доходило до кристалізуваня ся етнічного концепту, в яким народна локальна культура зачынала мати головну ролю. Тота, зо своей стороны, уґрунтувана на фольклоровых принципах колектывности, спонтанности, анонімности, оральности, диялоговости і синкретизму, адаптувала на свій спосіб пропагуваны през священників реліґійны, моральны, але тіж етнічны змісты. Переникали ся на тым ґрунті тіж естетичны смакы і выборы. З часом, кед перо переходит з рук священників до рук світской інтелігенції, література зачынат быти керувана до спільноты з ґрунту хлопской, але свідомой своей силы осадженой в корінній жывотности переникаючій ся зо східнохристиянськом традицийом в ей локальній версії.

То тот механізм здае ся быти на тілько сильной, што і по реальным, але не символічным (завдякы літературі), выкоренію спільноты, працюе на продолжаня культурового процесу, што розпознае сам себе і ест розпознаваный ззовні як лемківській/русиньській. В обшыри літературы (штукы) творит особливу фузію ріжногенетичных, але добрі спіддючых змістів, середків выразу і естетык. Так адже фольклорова оральніст і диялоговіст дают ся в текстах одчути в реторичных формах приявности адресата. Колектывізм часто генеруе форму збірного підмету.

спільнот в Польщы, вілямівской і кашебской. Заник меджепоколіньовой трансмісіі рідного языка в повоенным часі (в Вілямівян в цілости, в Кашебів тіж в барз высокій ступени) активісты з тых груп поясняют комуністычнымя рестрикциями. Скаля репресий, яких зазнала лемківска спільнота была порівняльно найвысша (выселіня), а еднак не наступила поколіньова перерва в переказі лемківського языка. В мойі інтерпретації так в кашебській, як і в вілямівській спільноті забракло той символічной силы, яку творила повыселенла лемківска література при рівно высокій роли Церкви.

Синкретизм проявлять ся в лучыню тексту з ритуалом. Анонімніст вид-но в приписуваню справчой силы тексту кому/чому інчому, барже за-гальному і символічному як автор.

Кед возьме іщы до увагы, же література керуе ся естстыком зріж-ниціюваня (оригінальности), а фольклор естстыком ідентычности (до-стоменности) (Sulima 1985, 12), в лемківській/руси́нській літературі най-ти мож цілу ґаму явиск динамізуваных том дихотомійом. Забывати не можна тіж о базі корінности, тзн. бытю на своїм і глубоких культуровых того консеквенциях, головні адаптуваня, влучаня новых явиск і елемен-тів подля своїх правил. Подібні як і стережыня сферы сакрум доступного лем для своїх (тых, што перестерігают ритуалів) не выставляного на очы світу, о чым уж ем писала загальні в однесіню до штуки (Дуць-Файфер 2023, 88–91).

Адже значыня того, же література є лемківска, єст сутьове. Розумію Емілі Аптер в ей тезах сформуваных «проти Світової Літературі» і в по-нятях Непрекладального і Непорівнального (Apter 2013). Не заперам лемківской/руси́нской літературы в народовых границях і народовой власности. Постуюю лем неперекладальніст досвідчыня, што родило такы а не інчы конечности, на які відповідати мусіли культуровы тексты. Тото рїшат о тым, чым тоты тексты сут і яке мают значыня.

Досліджання

В девятдесятих роках ХХ ст. (в печати обявлено в 2001 р.) констатувала ем, што література є єдном з найслабше досліджених ділин лемківской культуры. Односило ся тото до лемківской обшыри Карпатской Руси, што ем зазначыла такой одраз, пишучы, же видно то особливо в порівнаню з гідным чыслом опрацувань і антологій руси́нской літерату-ру з полудньовой стороны Карпат (Duc-Fajfer 2001, 63). Днес, в 2025 р. стверджам, што література стає ся єдном з найліпше досліджених ділин так лемківской, як і загальні руси́нской культуры. Дїждала ся она аж і металітературознавчой рефлексії. Достеречы мож значучу динаміку розвитку транзитного, інтертекстуального, перформатывного літерату-рознавства. На самым лем лемківським ґрунті літературі посвячена оста-ла велика польскоязычна монографія дрібницьово презентуюча більше як двїста літературных текстів з другой половины ХІХ ст., а на тридцет

едній стороні бібліографії заміщені остали бібліографічні адреси такої тисяча п'ятсто творів з того періоду (Duć-Fajfer 2001). Тота праця ма днес тіж англоязычну версію (Duć-Fajfer 2023). Лемківській літературі і їй творцям посвячено понад двіста наукових статей, есеїв, студій, розважань, ескізів, біограмів ци рецензій. Опрацьована остала антологія повиселенчой лемківской літературы, антологія літературы для діти, антологія повиселенчой поезии в перекладі на італияньскій язык. Лемківска література є перекладана на англицкій, французскій, італияньскій, українській, чешскій, румунській, шлезкій, кашубскій і вілямовскій язык. Не менше динамічні розвивають ся досліджыня русиньской літературы з Підкарпатской і Пряшівской Руси, а тіж літературы русиньской дияспоры в Америці і літературы бачваньскых Русинів в Сербії і Хорватії.

На кілько того односно інтенсивне розвитку русиньскых літературознавчых студій є уважне на специфічний характер карпаторусиньского писменничого дідицтва? На кілько годно достосувати свої дослідничы нарядя до маргіналізованих през центровы дискурсы вартости і зінтерпретувати їх в культуровых кодах адекватных до значыня і естетыкы, якої ґрунтом сут два спомнены скорше філяры: корінне знаня і східне христьянство? Тоты звіданя сут важны в контексті Каллерового: ци того ма буд-яке значыня? Так як Каллер, по цілым шорі дискурсивных підважынь устанавляного значыня того, чым є література, вкінци потверджат, же еднак звіданя о суть того понятя ма значыня, так і я спрібую вказати значыня того, як є ци як буде досліджана лемківска/русиньска література. Дозволю собі сформуванати деякы постуляты і диягнозы.

(1) На мою думку русиньска література фурт потрібує ретельных основных презентаций текстів і авторів, што не сут знаны, треба їх глядати в архівах, на сторонах ріжных часописів, принагідных друків, в бібліотечных одділінях рідкых/уникальных книг, в рукописных колекциях. Основом літературознавства сут тексты і їх чытаня. Оціням удоступнену текстуальну репрезентацию русиньской літературы як односно низку. Кед ем горі спомла, же в обсягу лемківской літературы XIX ст. запрезентувала ем такой з 200 літературных творів спосеред 1500, до яких приводжу бібліографічны адресы, то не треба додатково аргументувати потреби джерельных кверенд, што збогатят текстову і авторску базу лемківского/русиньского писменництва. Остатньо явило ся пару збірных выдань текстів давнійшой русиньской літературы, хоц бы в серії «Бібліотека Лемківской Клясики» (Полянській 2011; Хыляк 2013, 2014,

2015, 2016; *Остатні твори* 2020) ці видання творів Кралицького і Фенцика опрацьовані през Валерія Падыяка і Міхала Павліча (Кралицький 2019, 2020; Фенцик 2021), які поширюють колекцію антологій видаваних в Чехословачії як українська література Закарпаття. Тоты едиції односят ся еднак лем до найбарже знаных творців. Кус літературных джерел з архівів Лемко-Союзу в ЗША і Канаді опублікувал тіж Ярослав Мокляк (Moklak 2015, 2016). В мой оціні еднак барз велика част русиньской літературы жде іщы на своїх дослідників, што введут ей в поле літературознавчої рефлексії і увагы.

(2) Дискусія, яка ся зачала остатньо розвивати докола моделю ци тыпу літературознавчых досліджынь в обсягу карпаторусиньской літературы (нп. округлый стіл в рамках ASEES Annual Convention, Бостон 2024), усвідамлят зріжницюваня перспектыв, потреб і очекувань ім ставляных. Тота ріжnorodніст, котра з принципу є хосенным, динамізуючым каждый процес явиском, бере ся з ріжниці досвідчынь, які мают дослідники з ріжных держав, континентів, науковых осередків/шкіл ци з ріжных поколінь. З мойой перспектывы до голосу в тых очекуванях і проектах доходят дві тенденції в розумліню науковых досліджынь.

Перша бере ся з нашой інтелектуальной кондиції уформуваной в цілым процесі соціялізації в домінуючых («універсальных») вартостях і интересах. Основна є ту системова освіта, завдякы якій зыскали сме загальны і спеціялістычны знаня, а тіж важны в дослідничых практыках справности і технікы формуваня внесків на основі логічных процедур і шыроко поняты компетенції. Зыскали сме тіж загальну ерудицію і світоогляд, якій назвати мож европскым/европоцентричным, де категория европскости веде ся з західнього гуманізму і освічыня, што дистансуют ся до візантійско-грецкой традиції. Зуніверсалізуваня тых вартости здає ся нам натуральным (Foucault 2000). Літературознавчы каноны вбудованы в европській дискурс поетыками Аристотеля, Буальо і їх новочасныма версіяма, рішают о порядках і класифікациях термінологічных, які здают ся такой літературознавчом азбуком. Подібні в просторі історії літературы, літературный процес розсмотрює ся подля епох, з яких каждая ма неповторны приметы, ідеї і творців, што дозволят розуміти розвитку культуры протягом століть.

В звязку з тым в русиньскых літературознавчых студиях не лем обовязує понятьова інструментарія присвоєна з европской освітової традиції, але тіж приявне є стремління улокувати русиньску літературу в схемах

і нормах, што асоціюють ся з цивілізаційным поступом і високо інтелектуальным академіцкым стандардом. Тота тенденция проявлять ся подля мене в шыроком зуніверсалізуваным виді в досліджынях русиньской літературы (як тіж загальні культуры і історіі) веденых за океаном, в Америці і Канаді, публикуваных головні по англицькы. Ніколяс Кайл Купеньскій, рецензуючы мою монографію *Treding Paths* (Duć-Fajfer 2023) вказує, же тым, чого му в ній бракло, єст факт, што «не робит ясных порівнать медже лемківскым а європскым романтизмом або лемківскым а європскым реалізмом» (Купенскій 2024, 348). А дале констатує:

Тоты категоріі, очывидно, нелегко вписують ся в лемківску літературу, але писатель рангы Хыляка може легко зревідувати спосіб, в якій дослідники занимаючы ся основныма літературныма традициями розуміют, чым был XIX-вічний реалізм. Аналогічно, утримуваня ся романтичных ідей на зламі XIX і XX ст. на Лемковині повинно змінити спосіб, в якій дослідники англицького, німецького, польского ци російского романтизму постерігают свою дослідничу тему (Купенскій 2024, 348).

Того самого рода очекуваня компаратыстычной перспектывы прозвучали во споминаній дискусіі посвяченій тій монографіі в Бостоні, выповіди з якої публикуєме в сесым чыслі «Річника Руской Бурсы».

Кус інчый – одзеркаляючы східноєвропску ленію адаптуваня гуманістычно-сцентыстычной традиції – вид досліджана русиньской літературы подля універсальных кодів, зазначат ся в публикациях дослідників з осередків серединовой і східной Європы. Фурт сильна в тым регіоні візія народowych літератур і культур, з проявляючым ся іщы в поедных дослідників совітскым наклоном, адаптує понятя і категоріі європского літературознавства, інтерпретуючы іх часом в народowych кодах, звыклі запожыченых од домінуючого народу в державі, де жыют.

(3) Мої выводы о русиньскій літературі, якы коротко розвинула єм горі під гослом *Значыня*, мают быти основом для альтернатывной ци може паралельной до компаратыстычной візіі літературознавчых досліджынь, яку пропонуют америцкы (і не лем) дослідники. Кед мала бы-м ей назвати (аналогічні як зуніверсалізуваный євроцентризм) тенденцийом, то одкликала бы-м ся до активного од пару декад в ріжных частях світа напряду, што підважат академіцкы стандарды діючой в «лабораториях» науки і в досліджаню культуры творит підхід званый заангажованом

гуманістыком (особливи вражливый на маргіналізуваня і опресіонуваня соспільных груп). В непосредній спосіб повязаний він ест з деконструкціонізмом, споминаном антропологізаціей гуманістычных наук, опозиційныма дискурсами наприклад постколоніальным ци фемністычным, і постулятивном гетероглосіем. Хоц не даст ся вкрити, што в більшости з тых пафосовых ідеологій незгоды фактычні веде ся дискурс Заходу о собі самым – што як еден з першых комунікувал Арун Мукгерджи, звідуючы «Чый постколоніалізм і чый постмодернізм» (Mukherjee 1990) – то єднак стали ся они ґрунтом до такой свідомости, яку маніфестуе тот дослідник:

Єдине чым сме особливы, і што старают ся підкрисляти постколоніальны критыкы – то тото, чым ся ріжнимо од так званого «центра» [...] А я хтіл бым одповісти, што наша культуральна продукция ест вытворювана одповідньо до наших потреб, а потреби маме о вельо більшы, як пародіювати імперіялістів (Mukherjee 1990, 2 – пер. О. Д.-Ф.).

Така свідоміст ест тіж мойом основом так в дефініюваню русиньской літературы, як і в ей досліджаню. Тото, што єднак виджу менше радикальні як Мукгерджи, то присутніст центровых уявлінь в нашым голосі. На мою думку голос маргіналізованих спільнот (не все маючы свідоміст того) є з принципу залежний од домінуючого, хоц бы прото, што мусит найти властиву одповід на конечности, якы ставляны сут спільноті, през політычны і інчы зовнішні чынныкы (см. горі). Треба мати на увазі, же бесідуєме о літературі спільнот(ы), што ей соспільне місце не лем в формальным, але тіж культуровым і психологічным аспекті ест здетермінуване меншыновым упозиціонуваньом. Во вшыткых бо державах, де жыют Русины, мают они статус етнічной меншыны (в єдным припадку правні неузнаной, што не змінят фактычного стану). Прото на єдным з етапів мойого вниканя в суть лемківской/русиньской і аналогічных до ней літератур, сформувала єм понятя меншынового дискурсу, без якого, на мою думку, не даст ся чытати русиньской літературы. Підкрислям, што мам на думці специфічний спосіб выповіданя ся, якій выникат з підрядной (в офіційні принятых ерархіях) позиціі, детермінуючой ціліст пониманя себе в окружаючій соспільній реальности.

В тот спосіб окрисляме суть дискурсивной одмінности, што дозволят односити ся не тільки до генерованих форм і змістів, кільки до їх ідеового джерела,

грунту, достоменностьовой базы, формуючої бытя інчым як інтерпретаційну категорію для того, же ест ся змаргіналізуваным през домінаційны силы. Література, писменництво як джерело выражання, комунікат і текст ест найбарже плідном культуровом обшырю для глядана і характеризуваня тых тенденцій і дискурсивных сил, несе в собі образы і емоційны реакції, дозволят выіматн нюансы і вельозначности бытя помедже і бытя валенційного (Duć-Fajfer 2012, 10).

Днес, по розписяню той концепції на вельо голосів і вельо текстів, жебы уявнїти ей оператывну і реальну силу в реторичным діяню, прїбую піти дале. Тым етапом ест гейбы компаратыстычне сондуваня русиньской літературы, але в інчым, мнимо припоминаючым мімікру (як посколоніяльную фігуру підважання важности і вынятковости центра), чытаню текстів. Будуючы бо паралелі медже «великыма» і «меншыма» літературами не утверждам універсальности категорій выведених з історичні і політычні детермінуваных европских традицій. Не стремлю до выказаня участи в тых традициях таких літератур як лемківска/русиньска. Хочу схоснувати по части язык европских теорий, штобы найтн в меншых літературах дост подібны до выражаючых ся в конструуваных в академіцкых центрах высублимуваных понятях, категорій і явиска. Не одвзорованы еднак ани не придбаны през «універсальну» освіту, лем природні выведени з голістычной формы знаня базуючого на локальній традиції.

Пробу такой одміннородной паралельности (не влучаня ани не выводжыня дачого з дачого інчого) провела ем на базі фігуры епіфанії. Епіфанія узнавана є за одну з важнійшых категорій новочасной літературы, яка выводит ся з модерністчыной естетыкы Джеймса Джойса і означат пересвідчыня што до специяльного статусу і функції поетыцкогo языка або принципів конструуваня артистычной выповіди, какой осередком сут як раз сесы «епіфанії» тзн. записы ци місця, де выступуют інтенсивны, наглы, моментальны сліды присутности надзвычайной вартости повсякденного істніня індывідуальных річи (Nycz 2001, 89–90). В паралельне розсмотрюваня ввела ем верш Петра Мурянки *Епіфанія*. Глядала ем в ним «записів або місц» надзвычайной вартости, якых нияк не видно з перспектывы академіцкой поетыкы, бо ведут ся з корінного світоогляду і зо східньохристианьской візантійской естетыкы, а тоты остави цілком змаргіналізуваны або зостереотыпізуваны (Różycka-Bryzek 1994) през західній логоцентризм. В ефекті узыскую стрічу уявлїнь повязаных

з Никыфором/Епіфаном – його «німотом» малістю і «рідным словом», котрого был Апостолом, яки скрыты сут в глубині верша Мурыянки – з теоретычным розумліньом епіфаніі як «увічніня того, што миняюче, в поетыцкым творі узнаным за обшыр маніфестаціі правдивого сенсу той „миняючой, хвильовой, припадковой” реальности» (Nycz 2001, 139). Памятник поставлений малому, зогненому Никыфорови, котрого нараз «світ при собі забганул [...] мати» ма увічнити тот зогнений, понижений, знищений быт «до кінця світа» (Мурыянка 2012, 80) як Епіфан/епіфанія.

Таки контамінаціі претекстового/інтуітывного і текстового, природного/містычного і теоретычного/логічного світів і дискурсів вказують можніст fascinoющего отверяня меншых літератур на теоретычны гляданя, штотраз барже «выходячы з лабораторіі» в досвідчану реальніст (Nycz 2017). Подібну конфронтацію проводжу в тексті односячым ся до перекладу в просторі лемківской літературы (Duć-Fajfer 2025), де клясичны уж понятия доместикаціі і егзотызаціі (Venuti 1995) вказую в одверненым нарубы корінным порядку лемкізаціі, а твір написаний в домінуючым польскым языку чытам як вводячы в тот язык свій структурно-уявный порядок, тзн. барз особливый тып перекладу – писаня по інчому, але на своїм ґрунті. Ідучы дале том дорогом працюю тепер над текстом, де модный актуальні в гуманістыці постантропоцентризм виджу як ступліня теоретыків на пут выдоптаний народном уявом світа, де вшыткы його элементы – природны, чловечы, космічны сут зінтегрованы в напрямі жытя проти смерти. Метафора ступліня на выдоптаний пут є очевидным навязаньом до знаной антропологічной концепціі *неосвоеной/дикой думкы* Леві-Штроса (Lévi-Strauss 1962).

Ревіталізація

Заангажувана гуманістыка, на ґрунті якой сформувала єм візіі одчытування значынь і ведіня дослїджынь, нерозлучні повязана єст з соспільным імпаком, што в припадку літературознавства головні односит ся до культурового дїдїцтва. Окрем бо утырвалія і сохрания – што все было постерігане як функция культуровых текстів – література а тіж літературознацтво ма барз важне значыня для языковой і культуровой ревіталізаціі. Што до літературы, то ближе розсмотрю єй ревіталіза-

ційны можливости в тексті *Література а процес розвѣтѣ і ревіталізація языковой достоменности на примірі лемківской літературы* (Ducé-Fajfer 2016b). Ясно тото тіж выникат з такого пониманя літературы, яке ем запрезентувала горі, пишучы о значыню факту, што література є лемківска/русиньска. Гев хочу лем коротко спомнути о літературознавчій ревіталізаційній справчости.

В моіх ревіталізаційных діянях і рефлексиях операм ся на концепті двох напрямів ревіталізації – очывидной і неочывидной. Очывидна подля мене то діяня, што стремлят до підвысшыня статусу/престіжу загроженных заниканьом языків і культур; то їх еманципация, пошырїня функційных сфер хоснуваня, які были ім скорше недоступны, стандаризация, обнятя системовом едукаційом, введїня до публичной сферы, наданя економічной вартости, інспіруваня творців до творїня текстів, головні таких (жанрів, тыпів), што сут основом канону в «высшых» культурах ци тлумачыня канонічных текстів світовой літературы на свій язык. Генеральні цілю того напряду ревіталізації ест усунути (хоц бы по части) ріжниці в розвѣтѣ можливостях культур і языків, а тіж удостунити змаргіналізуваным культурам нарядя, якіма диспонує тоты, што маює домінаційне забезпечыня.

Не заперечаючы ефектывности і сенсови таких діянь, в які і сама ся міцно ангажую, в якісым моменті стала ем ся в однесїню до них осторожна. Коли бо зачала ем стосувати обертаючы нарубы методы чытаня текстів і прїбувала ем розпознати корінны механизмы культуровой тырвалости і безпрерывности, поняла ем, што в так веденій ревіталізації вмїщений ест неявны асиміляційны эффект. Кількісна асиміляція може быти такыма методами стримана, аж і одвернена, але высоко правдоподібна ест спречынена ньом якісна асиміляція. Повысшыня престіжу проходит бо подля тых вызначників, якіма остали змаргіналізуваны корінны культуры, прото з принципу ест одвзорованьом опресийных механизмів і піддаваня ся ерархізуючій системі неприродній для спільнот хыжы і землі (Franz, Silva 2020).

Ревіталізація неочывидна стремит гу одзыскуваню і активуваню структур і механизмів властивых функціональній специфіці культур, што операют ся на голістычній візіі світа (пост-ци прелоґоцентричній) і знаня черплют з цілого окружыня і досвідчыня. Бере она до увагы процесуальны зміны, які в тій культуровой системі заходили і ей актуальну позицію. Збільшат свідоміст власной культуровой традиції і ей

специфіки діючої на вельох рівнях, де є закодуване корінне знання. Декодує способи достоменностью експресії, спільнотовых границ і внутрішньої етичної системи, што регулює соспільны реляції. Прибує вернути втрачене повязаня (в припадку Лемків драстычні зорване през выселіня) з еко-/космопростором, што є утырвалене в языку і культурі.

Літературознавство попри языкознавстві може мати найбарже безпосередній доступ до внутрішнього, свойого, спільнотового способу выражання світа, кед прийме предположыня неочывидной ревіталізації. Занимається бо том сфером культуры, де живе слово, хоц піддане технології писма, ма можність промавляти по свому. В корінных спільнотах література найчастійше продолжат власны фольклоровы традиції, што од літературознавців wymagaт одповідніх знань і компетенцій в ей чытаню. Кед Делез і Гуатарі барз трафні розпознали приметы меншых літератур, вказуючы на: детериторіялізацію языка, колектывність і уполітычніня (Deleuze, Guattari 2016, 83–84), вартат посмотрити на тоты приметы не подля зовнішніх («універсальных») критерій оціны, лем подля властивых іх спільнотам вартости. Колектывність – една з основных примет фольклору – в здетериторіялізуваных (през державны території) спільнотах/языках так само як в фольклорі, рішат о естетыці ідентычности/достоменности. Прото опінія, што меншы літературы не выдали з себе ниякого генія (см. Rusinko 2003, 6) є в однесію до них неадекватна. Стандардні пониманий геній то великій індивідуаліста, новатор, автор високо оригінальных, неповторных творів. Така фігура і естетыка не могла бы нияк розвинути ся внутри меншых, установленых на фольклоровых/спільнотовых принципах літератур. Сут того свідомы Делез і Гуатарі, вказуючы, што тот стан є сприятливый творію чоґоси одмінного од літературы мастерів. Тото бо, што бесідує сам писатель, становит уж спільне діяня. Є то література, што продукує збірну, активну солідарність (Deleuze, Guattari 2016, 84). І ту є суть глубоко інтуїтывного, голістычно-природного генія спільнотовых літератур. Тоты літературы не сут лем писаньом, текстом, сут тіж діяньом, але не в роді перформенсу (як в штуках наставленых на показ), лем наприклад в роді реінвенційного міфу, што ма внутрішнє, продолжаюче тырваня спільноты, діяня. Прото в літературах меншых, до яких зарахувати мож тіж лемківску/русиньску текстуальність, є велика ревіталізавийна сила. Мож надати їй дуже більшой протиасиміляційной справчости, чытаючы/досліджаючы ей стосовні до ей характеру і ролі, яку в собі несе.

Таким чытаньом довершати мож і очевидну (престіжову) і неочывидну (корінну) ревіталізацію.

Теорія літературы здає ся мати в обшыри корінных літератур дост великій брак в порівнаню хоц бы з теорией штуки, де напрям тзв. наївного, сурового малярства описуваный є в категориях геніяльной самородной творчости. Світова слава лемківского генія Никыфора (Епіфана Дровняка) є безсперечна. В літературознавстві фурт бракує адекватных розпознань і одчытуваня сути літературы закоріненой в первістных вартостях і естетыці. Може рішат о тым безсперечно высший логоцентризм слова як барвы, фактуры ци світла. Што правда, трафны розпознання Делеза і Гуатарього торуют дорогу інчому смотріню на тот рід літературы, але пропонуваны през них психоаналітычно-постмодерны інтерпретаціі текстів миняют ся зо спійным голізмом корінных літератур. Не мож тіж не звернути увагы на досліджыня корінных літератур первістных соспільности обох Америк ци Австралі (нп. Macfarlane, Ruffo 2016; Khadka 2022). Єднак в мойй оціні в більшости з них проявлят ся єгзотизация і получыня чоґоси в роді ендигенофіліі з патерналізмом. Сут тіж пробы трансферу концепціі і методологіі тых досліджынь на серединоевропейскій ґрунт (Domańska 2024). Остают они в більшости на рівни проєктів і постулятів, не все бо пристають до ситуациі локальных соспільст, вкзаных през Доманьску.

При (симптоматычным) чытаню лемківской/русиньской літературы треба взяти до увагы ей трансформніст, яку в дакус інчым як трансграничніст Елены Русинко (Rusinko 2003) розумліню, узнаю за суть той літературы. Вмішат бо она в собі ріжны традиціі, якы не одвзоровує, лем творчо адаптує до культурового ядра, што осаджене є і реальні, і символічні в Бескіді/Карпатах. Традиція європейского гуманізму, раціоналізму, романтизму, модернізму ци постмодернізму переникат ся з грецкым плятонізмом, неоплятонізмом, візантійськом естетыком, східнім патрыстычным і обрядовым хрыстіяньством а тіж народныма, корінныма космологіяма, міфамі і голістычным аксіологічным порядком. Не мож одмовити лемківськым/русиньськым творцям высокої ерудиціі вынікаючой з ретельной євроцентричной освіты. Єдночасно розумліня власной традиціі будуваной на богатым обрядово і естетычні східнім хрыстіяньстві і народным світоогляді, влучало іх в окрему, своерідну стихію «свойого» карпатского быту. Прото чытаня лемківской/русиньской літературы през західноевропейскы культуровы категориі або през корінны

(адаптуваны з позаєвропейських традицій) культуровы механізны редукуе ей вельоаспектову суть до єднородной версії. А маме до діла з феноменом, якій вміщат в собі вельо традицій, уґрунтуваных на стисло повязаній з місцьом і його культуровыма евокациями основи. Чытати лемківську літературу треба адже зо зрозумлиньом творчой, самосвідомой синтезы спільнотовых вартости з тым, што з зовнішнього світа мож было влучыти до власной традиції для ей збогачыня і розвitys.

Культурова ревіталізація през літературознавчий дискурс хоснувати може ріжны нарядя, так тоты, што підносят престиж рідности през ей чытання в рамках європейських культуровых традицій (ревіталізація очывидна), як і тоты, што вникаючы в неповторну, локальну самобытніст бескідского/карпатского універсум, вказуют ей як інтуїтывно-функціональний феномен (ревіталізація неочывидна). Література як внутрішній достоменностьовый дискурс ма барз шырокі можливости формування постав, а ей інтерпретація і пропаґування безсперечні керункуе тоты вплиня. Прото треба мати свідоміст одповідальности літературознавців за силу і напрям ревіталізаційных процесів. Они бо – як то выникат з розважань Каллера, неприпадково введєных до наголовка сесой статі – рішають о тым, чым єст (лемківска/русиньска) література і яке ма она значыня. Додам – ревіталізаційне значыня.

Завершыня

Розвинєны в статі інтертекстуальны розважання, што выходят од придатности в лемкознавчым дискурсі Каллеровского звіданя о суть і значыня літературы, дост свобідні дотыкають дилем і кондиції лемківского/русиньского літературознавства. Хоснуючы таке понятя вказую на дослідничу обшыр, яку влучам до внутрішнього лемко-/русинознавства (Дуць-файфер 2024). Доводом той внутрішньости може быти языковий стан сесого (2025) чысла «Річника Руской Бурсы», дедикуваного лемківській/русиньській літературі, з рішучом перевагом русиньского языка. Не значыт то, же язык внутрішньої літературознавчой наррації ма быти выключні русиньській. Суть свойого языка містит ся в самій формі текстуальной експресії, в ей культуровым ядрі. Будучы імманентным фактором літературы, язык рішат о розумліню глєбоких культуровых кодів,

якы она активує. Єст то барз важный ревіталізаційный факт, бо кед сут дослідники, што годны аналізувати і інтерпретувати русиньсоязычны тексты, то і такы тексты будут творены, культура і язык будут живы. Гляданыя дослідничых теорій і метод єст явиском важным і симптома-тычным, бо вказує на такой засіб і якіст літературного матеріялу, што ангажує спеціялістів в дискусию о способах його дослїджаня. Сміло адже мож потвердити тезу, што протягом остатніх тридцетьох років русиньске літературознавство (принаймі по пїлнічній страні Карпат) з кондичійні найслабшой обшыри розвита русинознавчых студій стало ся найбарже динамічні розвиваючым ся простором внутрішнього лемко/русинознавства.

Бібліографія

- Дуць-Файфер, Олена. 2016. «Умістити достоєнність – в однесїню до, проти, понад, паперекір. Лемківске ставаня ся в Галиції». *Річник Руской Бурсы* 12: 135–147.
- Дуць-Файфер, Олена. 2023. «Што то єст лемківска/русињска штука і ци тото звїданя ма буд-яке значыня?». *Річник Руской Бурсы* 19: 59–128. <https://doi.org/10.12797/RRB.19.2023.19.02>.
- Дуць-Файфер, Олена. 2024. «Основны перемїны в обшыри лемкознавчого дискурсу за остатне 25 років». *Річник Руской Бурсы* 20: 65–89. <https://doi.org/10.12797/RRB.20.2024.20.05>.
- Кралицький, Анатолій. 2019. *Творы*. Ред. Валерій Падыяк, Міхал Павліч. Пряшів: Выдавательство Пряшівського універзітета.
- Кралицький, Анатолій. 2020. *Князь Лаборець. Выбрані творы*. Ред. Валерій Падыяк, Міхал Павліч. Пряшів: Выдавательство Пряшівського універзітета.
- Купенский, Ніколяс Кайл. 2024. «Золотый вік лемківской літературы: *Treading Paths* Олены Дуць-Файфер». Пер. Анна Масляна. *Річник Руской Бурсы* 20: 343–351. <https://doi.org/10.12797/RRB.20.2024.20.16>.
- Мурынка, Петро. 2012. «Епифанія/Ерїфанія». В: Петро Мурынка. *До Краю ненароджыня. До крају nienarodzenia*, 80–81. Крениця–Лїгниця: Стоваришыня Лемків. *Остатні творы Владиміра Хыляка*. 2020. Вступ Марта Ватраль. Ред. Петро Трохановский. Горлиці: Стоваришыня «Руска Бурса» в Горлицях.
- Полянський, Петро. 2011. *Карпатскы новелі*, т. 1 і 2. Вступ і ред. Олена Дуць-Файфер. Горлиці–Краків: Стоваришыня «Руска Бурса» в Горлицях.
- Фенцик, Євгеній. 2021. *Творы*. Ред. Валерій Падыяк, Міхал Павліч. Пряшів: Выдавательство Пряшівской універзіты.
- Хыляк, Володимірь. 1871. «Свадебны звычаи у Лемковъ». В: *Литературный сборникъ издаваемый Галицко-Русскою Матицею*, 4–29. Львов: Въ типографіи Ставропигійского Института подъ зарядом Стефана Гучковского.

- Хыляк, Владимир. 2013. *Повісти і оповідання*, т. 1. Вступ і ред. Олена Дуць-Файфер. Ґорлиці–Краків: Стіваришыня «Руска Бурса» в Ґорлицях.
- Хыляк, Владимир. 2014. *Повісти і оповідання*, т. 2. Вступ і ред. Олена Дуць-Файфер. Ґорлиці–Краків: Стіваришыня «Руска Бурса» в Ґорлицях.
- Хыляк, Владимир. 2015. *Повісти і оповідання*, т. 3. Вступ і ред. Олена Дуць-Файфер. Ґорлиці–Краків: Стіваришыня «Руска Бурса» в Ґорлицях.
- Хыляк, Владимир. 2016. *Повісти і оповідання*, т. 4. Вступ і ред. Олена Дуць-Файфер. Ґорлиці–Краків: Стіваришыня «Руска Бурса» в Ґорлицях.

- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Apter, Emily. 2013. *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*. New York: Verso.
- Bachmann-Medick, Doris, ред. 1996. *Kultur als Text. Die antropologische Wende in der Literaturwissenschaft*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Culler, Jonathan. 2011a. «What is Literature and Does It Matter?». В: *Literary Theory: A Very Short Introduction*, 19–42. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780199691340.003.0002>.
- Culler, Jonathan. 2011b. «Literature and Cultural Studies». В: *Literary Theory: A Very Short Introduction*, 43–55. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780199691340.003.0003>.
- Deleuze, Gilles, Guattari Félix. 2016. *Kafka. Ku literaturze mniejszej*. Пер. Anna Zofia Jaksender, Kajetan Maria Jaksender. Kraków: Wydawnictwo Eperons-Ostrogi.
- Domańska, Ewa. 2024. «Humanistyka indygeniczna». *Teksty Drugie*, ч. 6: 12–45. <https://doi.org/10.18318/td.2024.6.2>.
- Duć-Fajfer, Helena. 2001. *Literatura łemkowska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Duć-Fajfer, Olena. 2011. «„Łemko” (1911–1914) – czasopismo inicjujące okres nowoczesności w dziejach Łemkowyny». *Річник Руской Бурсы* 7: 13–18.
- Duć-Fajfer, Helena. 2012. *Pomiędzy bukwą a literą. Współczesna literatura mniejszości białoruskiej, ukraińskiej i łemkowskiej w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Duć-Fajfer, Helena. 2015. «Allocating identity – versus, against, above, in spite of. The Lemko becoming in Galicia». В: *Galicja Polyphony: Places and Voices*. Ред. Alina Molisak, Jagoda Wierzejska, 137–156. Warsaw: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Duć-Fajfer, Helena. 2016a. «A Wisła dalej płynie Petra Murianki – autobiografia jako mit reinwencyjny». В: *Autobiografie (po)graniczne*. Ред. Inga Iwasiów, Tatiana Czerska, 15–29. Kraków: Universitas.
- Duć-Fajfer, Olena. 2016b. «Literatura a proces rozwoju i rewitalizacja tożsamości językowej na przykładzie literatury łemkowskiej». В: *Integral Strategies for Language Revitalization*. Ред. Justyna Olko, Tomasz Wicherkiewicz, Robert Borges, 175–200. Warsaw: Faculty of «Artes Liberales», University of Warsaw.
- Duć-Fajfer, Helena. 2022. «Migracja kolistka. Tożsamościowe wędrowanie Łemków: tekst i rytuał». *Porównania* 32, ч. 2: 81–100. <https://doi.org/10.14746/por.2022.2.5>.

- Duć-Fajfer, Helena. 2023. *Treading Paths: Lemko Literature in the Years 1848–1918*. Пер. Piotr Art. Göttingen: V&R unipress, 534 s. <https://doi.org/10.14220/9783737016636>.
- Duć-Fajfer, Helena. 2025. «Przekład mniejszościowy / przekład mniejszości – lęmkowska przestrzeń translologiczna». *Przekładaniec*, ч. 49: 7–30. <https://doi.org/10.4467/16891864PC.24.010.21241>.
- Foucault, Michel. 2000. «Czym jest Oświecenie?». B: Michel Foucault. *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*. Пер. Damian Leszczyński, Lotar Rasiński, 247–293. Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Khadka, Kul B. 2022, «Conceptualizing Indigenous Literatures». *Journal of Development Review* 7, ч. 1: 7–17. <https://doi.org/10.3126/jdr.v7i1.67010>.
- Kłoskowska, Antonina. 1996. *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lévi-Strauss, Claude. 1962. *La pensée sauvage*. Paris: Plon.
- Macfarlane, Heather, Ruffo, Armand G., ред. 2016. *Introduction to Indigenous Literary Criticism in Canada*. Peterborough: Broadview Press.
- Moklak, Jarosław. 2015. *Stary i Nowy Kraj. Publicystyka polityczna Wania Hunianki, Cleveland, Ohio, 1933*. Kraków: Historia Iagellonica.
- Moklak, Jarosław, опрац. 2016. *Лемківска творчість літерачка на еміграції*, ч. 1. Kraków: Historia Iagellonica.
- Mukherjee, Arun P. 1990. «Whose Post-Colonialism and Whose Post-Modernism?». *World Literature Written in English* 30, ч. 2: 1–9. <https://doi.org/10.1080/17449859008589127>.
- Nycz, Ryszard. 1996. «Dziedziny zainteresowań współczesnej teorii literatury». B: *Wiedza o literaturze i edukacja. Księga referatów Zjazdu Polonistów. Warszawa 1995*. Ред. Teresa Michałowska, Zbigniew Goliński, Zbigniew Jarosiński, 60–76. Warszawa: Instytut Badań Literackich.
- Nycz, Ryszard. 2001. *Literatura jako trop rzeczywistości. Poetyka epifanii w nowoczesnej literaturze polskiej*. Kraków: Universitas.
- Nycz, Ryszard. 2017. *Kultura jako czasownik. Sondowanie nowej humanistyki*. Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.
- Różycka-Bryzek, Anna. 1994. «Przeciw stereotypom myślenia o sztuce bizantyńskiej». *Znak*, ч. 3: 51–56.
- Rusinko, Elaine. 2003. *Straddling Borders: Literature and Identity in Subcarpathian Rus'*. Toronto: University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781442680227>.
- Sulima, Roch. 1985. *Folklor i literatura. Szkice o kulturze i literaturze współczesnej*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Toynbee, Arnold J. 1934–1961. *A Study of History*, т. 1–12. Oxford: Oxford University Press.
- Venuti, Lawrence. 1995. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315098746>.